

J.-W. Müller, *A Dangerous Mind. Carl Schmitt in Post-War European Thought*, New Haven and London: Yale University Press 2003, 292 p.

'I am bored by reading people who are allies, people of roughly the same views. What is interesting is to read the enemy, because the enemy penetrates the defences.' Met dit aan Isaiah Berlin ontleende motto opent Jan-Werner Müller, *fellow* aan het All Souls College te Oxford, zijn studie naar de receptie van het werk van de controversiële Duitse rechtsfilosoof Carl Schmitt. Het maakt meteen duidelijk hoe hij Schmitt wenst op te vatten: als de vijand – een centrale categorie in het denken van Schmitt zelf – die het waard is bestudeerd te worden, teneinde de eigen verdedigingslinie te versterken. Ook legt het een minder verheven, emotionele drijfveer van de auteur bloot: het lezen van Schmitt, voor wie het denken een hoogst serieuze zaak was, is een middel tot verdrijving van de verveling ('I am bored') die het lezen van min of meer gelijkgestemde vrienden veroorzaakt. Wie die vrienden zijn die tot vervelens toe dezelfde mening delen en die intellectueel herbewapend moeten worden, laat zich eenvoudig raden. Het zijn de verdedigers van het liberalisme, waartegen Schmitt zijn hele werkzame leven een felle polemieek heeft gevoerd. Volgens Schmitt miskent het liberalisme het werkelijk politieke, dat in zijn optiek bestaat uit de onderscheiding van vriend en vijand, door politieke kwesties in eeuwig voortgaande debatten te reduceren, en daarmee te neutraliseren, tot hetzij economische preferenties hetzij morele afwegingen.

Inzet van Müllers studie is niet alleen de invloed in kaart te brengen die Schmitt met zijn liberalisme-kritiek heeft uitgeoefend op het politieke en juridische denken in het naoorlogse Europa, maar ook te verklaren 'why his thought has meant *so much* and *so many seemingly contradictory things to so many*' (p. 2, cursivering van de auteur). De achterliggende vraag daarbij is wat 'legitieme' kritiek op het liberalisme onderscheidt van 'varieties of anti-liberalism which are ultimately driven by a non-negotiable antimodernism' (p. 6). Net als Berlin lijkt het Müller erom te gaan, het liberalisme intellectueel te versterken in de confrontatie met een van zijn krachtigste tegenstrevers. Doordat hij de discussie met de nalatenschap van Schmitt echter van meet af aan in de sleutel van de vriend/vijand-distinctie steekt, overstijgt zijn studie de grenzen van een zuiver academische verhandeling en krijgt het een in schmittiaanse zin politieke dimensie. *Uiteindelijk* staat niet

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker
 zozeer de wetenschappelijke waarde van Schmitts werk – orwel de vraag

naar de waarheid of houdbaarheid van zijn stellingen – centraal, als wel het gebruik én de bruikbaarheid van dit weerbarstige werk in de strijd voor of tegen het liberalisme. Dat verklaart, behalve de soms uitgesproken samenzweerderige toon van het boek, ook de keuze voor de wetenschappelijk volstrekt irrelevante, mogelijk ludiek bedoelde, maar in ieder geval sterk politiek suggestieve kwalificatie ‘gevaarlijk’ in zowel de hoofdtitel van het boek (*A Dangerous Mind*) als twee van de hoofdstuktitels hieruit (*Dangerous Labyrinths* en *Dangerous Liasons*) – een kwalificatie overigens die nergens in het boek nader wordt toegelicht en dus een politiek geladen insinuatie blijft.

In het eerste deel behandelt Müller kort de maatschappelijke (academische en politieke) carrière van Schmitt en zet hij enkele hoofdlijnen van diens werk uiteen. Tussen 1921 en 1933 is Schmitt hoogleraar aan verschillende rechtenfaculteiten in Duitsland. In deze periode formuleert hij – onder meer in *Legalität und Legitimität* uit 1932 – zijn roemruchte kritiek op het liberale parlementarisme van de Weimar Republiek, dat volgens hem ten onder dreigt te gaan in de stammenstrijd tussen politieke partijen die enkel hun eigen belangen najagen. Potentieel kan de staat in alle sectoren van de maatschappij ingrijpen en daarom spreekt Schmitt van een ‘kwantitatief totale staat’. Als alternatief bepleit hij een ‘kwalitatief totale staat’ waarbij het volk direct, zonder inmenging van politieke partijen, zijn steun aan de leider kan betuigen of hem kan afwijzen. Kort nadat met de benoeming van Adolf Hitler tot Rijkskanselier het regime van de Weimar Republiek tot een einde kwam, ‘bekeert’ Schmitt zich tot het nationaal-socialisme en wordt hij lid van de NSDAP. Medio 1933 benoemt Hermann Göring hem in de Preußischer Staatsrat en later dat jaar wordt hij hoogleraar in Berlijn. In de jaren daarop is hij actief in diverse nationaal-socialistische organisaties en bekleedt hij verschillende functies. De publicaties uit deze periode zijn openlijk nationaal-socialistisch en antisemitisch van aard. Desondanks wordt hij in 1936, zogenaamd vanwege zijn vroegere banden met joden en zijn katholicisme, van zijn functies ontheven. Sindsdien publiceert Schmitt nauwelijks meer over actuele binnenlandse politieke kwesties en het staatsrecht, maar gaat hij zich vooral bezighouden met buitenlandse politieke kwesties en het volkenrecht. Direct na afloop van de oorlog wordt Schmitt door de Russen gearresteerd, verhoord en weer vrijgelaten. Vervolgens verblijft hij nog bijna twee jaar in verschillende interneringskampen. In 1947 wordt hij door het Neurenberg Tribunaal eerst verhoord en vervolgens weer vrijgelaten, zonder dat er een aanklacht tegen hem is ingediend. Het wordt hem echter verboden, ooit nog een maatschappelijke functie te vervullen. Sindsdien leidt hij een teruggetrokken bestaan in zijn geboorteplaats Plettenberg. Met gevoel voor suspense schrijft Müller: ‘Yet, as it happened, for the most dis-

(p. 47)

In het tweede deel wordt dit intellectuele avontuur beschreven. Zijn gedwongen interne ballingschap weerhoudt Schmitt er niet van te blijven publiceren en een uitgebreid en internationaal 'ondergronds' intellectueel netwerk te ontwikkelen. Hij schrijft brieven met denkers uit geheel West-Europa, van links tot rechts in het politieke spectrum. Zij komen ook geregeld bij hem in Plettenberg op bezoek en houden besloten congressen, waar hij de gelegenheid krijgt te spreken. Müller wekt de indruk dat Schmitt hierbij als een soort van sekteleider opereert: 'He kept his interlocutors in thrall by hinting at "taboos" and *arcana* of all sorts, thereby establishing a secret society of the initiated, of which he retained ultimate control.' (p. 59) Met minder nadruk op de biografische details loopt Müller vervolgens de belangrijkste naoorlogse publicaties van Schmitts langs (waaronder *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Ius Publicum Europaeum* uit 1950 en *Theorie des Partisanen* uit 1963), in chronologische volgorde en tegen de achtergrond van de politieke en culturele ontwikkelingen in Europa. Hij laat zien welke invloed deze geschriften hebben uitgeoefend op de meest uiteenlopende denkers in met name Duitsland, Spanje, Italië en Frankrijk. In de jaren vijftig zijn het vooral West-Duitse conservatieve filosofen die zich door Schmitts werk laten inspireren. Zij staan meer autoritair gestuurde regeringsvormen voor, waarbij traditionele, 'Europese' christelijke waarden worden ingezet tegen de dreiging van het communisme enerzijds en de oprukkende Amerikaanse massacultuur anderzijds. De secularisering die met haar ideologie de lege plaats van de religie tracht te bezetten, wordt verantwoordelijk gehouden voor de verschrikkingen van de twintigste eeuw. Een nieuwe intellectuele elite wordt opgeroepen om leiding te geven aan een christelijke, in het bijzonder katholieke, vernieuwingsbeweging, die de verbreiding van zowel de techniek als de massacultuur moet tegengaan. Armin Mohler, die – zoals Müller niet kan nalaten te vermelden – zich indertijd vergeefs vrijwillig had aangemeld bij de Waffen SS en later een belangrijke industrieel werd, verwijt het liberalisme het brute feit van macht te miskennen en voorbij te gaan aan de uitzonderingstoestand waarin macht voor recht gaat. Volgens de historici Reinhart Koselleck, Hanno Kesting en Roman Schnur hebben 'verlichte' geschiedsfilosofieën, door de machtsfactor in de politiek te negeren, juist meer en meer bandeloos geweld voortgebracht. Mede door zijn persoonlijke connecties – zijn dochter vestigt zich na haar huwelijk met een Spanjaard in Spanje en wijdt zich aldaar aan de vertaling van haar vaders werk – verbreiden Schmitts ideeën zich ook in Spanje, waar zij worden ingezet ter legitimering van het autoritaire, op katholieke uitgangspunten gebaseerde regime van dictator Franco. Niet alleen op conservatief-christelijke ideologen oefent Schmitt invloed uit, maar ook op radi-

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker

caal-linkse denkers. Uit diepe onvrede met het liberale parlementarisme vindt Schmitts kritiek hierop onder studenten eind jaren zestig gretig aftrek. Volgens de Italiaanse marxist Johannes Agnoli vormt het parlementarisme de meest effectieve manier om de massa af te houden van de werkelijke macht. Representatie via het parlement is in zijn optiek dus het beste middel tot repressie. Agnoli's ideeën hebben, aldus Müller, bijgedragen aan de verdere radicalisering van het linkse activisme, dat zich aanvankelijk uitte in directe protestacties maar uiteindelijk zijn toevlucht nam tot terroristische aanslagen. Tot in de huidige tijd blijft Schmitts gedachtegoed van invloed op het linkse denken, zoals blijkt uit de receptie hiervan in de werken van onder anderen Jacques Derrida, Giorgio Agamben, Michael Hardt en Antonio Negri (op welke receptie Müller in het derde deel summier ingaat). In het laatste deel van zijn studie stelt Müller de vraag aan de orde, hoe het mogelijk is dat Schmitt als 'theoreticus van de vriend/vijand-distinctie' zo populair kon worden onder dusdanig verschillende denkers, in een periode waarin de scherpe verdeling in vrienden en vijanden uit het tijdperk van Koude Oorlog juist is verdwenen. Zijn antwoord komt erop neer dat zowel links als recht de conceptuele munitie mist om zich te weren tegen de wereldwijde triomf van het liberalisme, dat met Fukuyama het einde van de geschiedenis viert. Zowel progressieven als conservatieven zoeken volgens Müller, in reactie op het morele universalisme van het liberalisme, hun toevlucht tot de natiestaat. De humanitaire motieven waarmee liberale interventies in de wereld worden gerechtvaardigd, stuiten in beide kampen op diep wantrouwen: uit naam van de mensheid worden vijanden tot 'onmenssen' verklaard die uitgeroeid moeten worden. Het liberale beroep op neutraliteit bij de machtsoefening wordt als hypocriet afgedaan; het moet het scrupuleus najagen van het eigen belang aan het zicht onttrekken. Uit onvermogen een eigen theorie te ontwikkelen, doen de criticasters van beide zijden een beroep op Schmitt: '[...] allusions to Schmitt simply came to fill theoretical (and even empirical) voids left by the suspicion of hypocrisy (by Left and Right), of perversity (by the Right), and complicity (by some thinkers of the Left).' (p. 225) De opkomst van een niet aan een territorium gebonden wereldwijd terrorisme veroorzaakt onzekerheid en ambiguïteit, die op hun beurt 'schmittiaanse reacties' oproepen. Postmoderne filosofen, zoals Derrida en Agamben, zijn geïnteresseerd in Schmitt, omdat hij laat zien dat elke fundering van staat en recht gewelddadig, arbitrair en illegitiem is.

Was het eigenlijk wel nodig, na de Frankfurter Schule en Michel Foucault, om voor een dergelijke kritiek op de Verlichting bij Schmitt te rade te gaan, zo vraagt Müller zich ten slotte af. In plaats daarvan hadden de interne critici van het liberalisme volgens hem zich ook – en hij bedoelt eigenlijk: beter – op andere (niet nader gespecificeerde) liberale tradities kunnen oriënteren.

In zijn nawoord trekt hij als les uit de receptie van Schmitts werk dat 'a chastened liberalism has to be historically conscious and, if possible, include an apologia for nothing less than modernity, in its liberal version, itself' (p. 250). Deze liberale 'apologie voor de moderniteit' moet niet de vorm krijgen van een hooggestemde morele filosofie, maar een 'niet-lineair en niet-imperialistische, maar geloofwaardig' verhaal bieden over de strijd voor liberale orde, die Müller karakteriseert als een (niet economisch opgevat) proces van voortgaande liberalisering. Van belang is dat hierbij rekenschap wordt afgelegd van wezenlijke verschillen tussen mensen: 'The more that difference is dealt with, rather than denied, the more liberalism faces up to the facts not merely of pluralism, but also of historical competition and contingency, the more acceptable it might become even for those suspicious of liberal modernity.' (p. 250) Aldus – zo vult Müller de beroemde uitspraak van José Ortega Y Gasset uit 1930 in – geeft het liberalisme uitdrukking aan het verlangen om het bestaan met de vijand te delen en met hem een liefdevolle ('charitable') strijd te voeren.

Müller slaagt er in een goed beeld te geven van de verspreiding van Schmitts gedachtegoed. Zoals bij elke selectie valt er natuurlijk altijd wat af te dingen op de keuze van besproken auteurs en op de opgelegde beperkingen in tijd (de naoorlogse periode) en plaats (Europa). Enerzijds kan worden aangevoerd dat deze selectie te beperkt is. De vraag is bijvoorbeeld waarom Müller zich uitsluitend of voornamelijk heeft gericht op de naoorlogse receptie. Jammer is dat daardoor onder meer de interessante Schmitt-interpretatie van Leo Strauss nagenoeg buiten beeld blijft. Ook wordt de hedendaagse aandacht voor Schmitt in de Verenigde Staten slechts aangestipt, maar niet nader uitgewerkt. Anderzijds is de gekozen selectie ook weer te uitgebreid. Er worden niet alleen denkers behandeld die zich expliciet in hun werk op Schmitt beroepen in kritische of bevestigende zin; ook denkers die dat niet doen maar die in meerdere of mindere mate met Schmitt gecontrasteerd kunnen worden, komen aan bod, onder wie de Franse filosoof en hegeliaan Alexandre Kojève (met wie Schmitt nog persoonlijk gediscussieerd heeft) en de Duitse socioloog Niklas Luhmann (die in zijn omvangrijke oeuvre geen enkele discussie aan Schmitt heeft gewijd). Als contrastwerking het criterium is, hadden bijvoorbeeld ook Ingeborg Mauss, Jürgen Habermas of Gunther Teubner – om maar enkele namen binnen de Duitse politieke en rechtsfilosofische traditie van na de oorlog te noemen – (een veel uitgebreidere) behandeling verdiend. Tegelijk moet nu al, met de gehanteerde ruime selectiecriteria, worden geconstateerd dat veel posities niet anders dan een oppervlakkige en schetsmatige behandeling krijgen en kunnen krijgen. Aan elke ordening, constateert Schmitt terecht, kleeft een zekere arbitrariteit, zo ook aan deze. Zelfs een betrekkelijk 'liberaal' (in de zin van: ruimhartig!) toelatingsbeleid als dat van Müller kent dus zijn, niet geheel moti-

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker

veerbare, grenzen. Wellicht was deze arbitrariteit minder storend geweest, wanneer de auteur aan de hand van een bepaald thema uit het werk van Schmitt – bijvoorbeeld: soevereiniteit in en buiten de nationale staat – de receptiegeschiedenis hiervan had geëxploreerd in plaats van te kiezen voor een discutabele afbakening in tijd en plaats. Aan deze kanttekening til ik, in vergelijking met de twee navolgende bezwaren, echter minder zwaar. Feit blijft dat Müller op een inzichtelijke en bij tijden ook boeiende wijze laat zien, hoe Schmitts opvattingen zich hebben kunnen verspreiden onder denkers in Europa van zeer uiteenlopende politieke signatuur, ondanks of mogelijk dankzij diens uitsluiting uit het officiële academische circuit. Meer bezwaarlijk acht ik dat de ‘verklaring’ die Müller tracht te geven voor de verspreiding van Schmitts opvattingen, weinig tot geen verklarende waarde heeft, in ieder geval betrekkelijk banaal is en zichzelf ook ondergraaft. In zijn inleiding stelt hij zich de opgave, niet alleen de receptiegeschiedenis van Schmitts denken te beschrijven, maar ook te verklaren ‘*why his thought has meant so much and so many seemingly contradictory things to so many*’. Alvorens deze vraag direct aan te snijden in het derde deel van zijn studie, suggereert hij in het tweede deel twee mogelijke verklaringen, een psychologische en een semantische. Ten eerste wekt Müller op enkele plaatsen de indruk dat de leerlingen van Schmitt in de ban van hun meester zijn; hij zou hen ‘onder controle’ houden. De grootschalige Schmitt-receptie zou in deze verklaring dus niet anders dan een vorm van massahypnose behelzen. Ook wijst Müller herhaaldelijk op de openheid en suggestiviteit van Schmitts teksten, die voor meerdere uitleg vatbaar zouden zijn. Beide verklaringen zijn niet erg sterk. De psychologische verklaring faalt, om te beginnen, omdat ze de autonomie van Schmitts leerlingen miskent en, vervolgens, omdat ze niet inzichtelijk maakt waarom Schmitts gedachten zich ook hebben verspreid onder denkers buiten zijn directe invloedssfeer (telepathie als verklaringsgrond sluit ik gemakshalve maar even uit). Ook de semantische verklaring kan niet overtuigen, aangezien veel, en zeker filosofische, teksten zich kenmerken door openheid en suggestiviteit, kan dat gegeven op zichzelf niet verklaren waarom juist die van Schmitt tot een zo grootschalige receptie aanleiding hebben gegeven. De eigenlijke verklaring zoekt Müller dan ook, zoals eerder aangegeven, in de cognitieve of begripsmatige sfeer: Schmitts werk levert een bruikbaar begrippenapparaat met behulp waarvan een kritiek op gangbare liberale politieke theorieën kan worden geformuleerd. Tegelijk geeft Müller expliciet aan, niet erg onder de indruk van dit begrippenapparaat te zijn. Zo veronderstelt hij dat achter Schmitts complexe theorievorming ‘nothing but a politics of antimodern paranoia’ (p. 58) schuilgaat. Hij had liever gezien dat de kritiek op het liberalisme zich had gebaseerd op alternatieve tradities binnen datzelfde liberalisme, en desnoods op Foucault en de Frankfurter Schule. Dat binnen het

postmodernisme wordt teruggegrepen op Schmitt, ziet hij als pure intellectuele armoede: 'The notorious inability to formulate a postmodern politics was ultimately confirmed by the postmodern encounter with Schmitt.' (p. 137) Als Schmitt inderdaad zo weinig de moeite waard is, wordt het nog erg moeilijk te begrijpen waarom zijn werk nog steeds zoveel denkers aanspreekt. Het is een triviale vaststelling dat in de wetenschappelijke theorievorming een beroep wordt gedaan op een of meer andere wetenschappelijke theorieën, maar deze vaststelling ondergraaft zichzelf wanneer tegelijk wordt aangenomen dat die theorie van geen enkel belang is. Zolang Müller weigert te erkennen dat het werk van Schmitt, hoe dubieus en afschrikwekkend in bepaalde opzichten ook, wellicht toch *enige* waarde vertegenwoordigt, moet de grootschalige receptie ervan een onoplosbaar raadsel blijven. Daarmee kom ik op mijn laatste, meest fundamentele, en wat mij betreft voor het boek fatale, punt van kritiek. Het boek geeft geen antwoord – en kan ook binnen de gehanteerde methodiek van een ideeëngeschiedenis geen antwoord geven – op de centrale vraag die het zichzelf gesteld had: wat onderscheidt 'legitieme' kritiek op het liberalisme van 'varieties of antiliberalism which are ultimately driven by a non-negotiable antimodernism'? De beantwoording van deze vraag veronderstelt een normatief kader, in de vorm van een uitgewerkte liberale theorie, dat het mogelijk maakt vast te stellen welke kritiek op het liberalisme, binnen het gehanteerde kader, legitiem is en welke niet. Uit de enkele weergave van andermans meningen volgt niet een eigen theorie. En ook al blijkt uit de veelal terloops geuite steunbetuigingen aan of afwijzingen van bepaalde opvattingen dat Müller er impliciet zo'n theorie op nahoudt – op grond waarvan hij bijvoorbeeld Schmitts denkbepelden kan 'ontmaskeren' als antimoderne paranoia –, nergens wordt deze theorie geëxpliciteerd. Zijn zalvende slotpleidooi voor een liberale apologie voor de moderniteit, die liefdevol de strijd met zijn vijand aangaat, is niet eens het begin van een dergelijke theorie. Kortom, het ontbreekt hem aan een maatstaf waarmee hij zijn, vaak stellig gestelde, oordelen kan vellen en onderbouwen.

Precies op dit punt komt in alle openheid naar voren dat Müllers project in wezen niet zo zeer wetenschappelijk als wel politiek gemotiveerd is. Het gaat hem er uiteindelijk niet om, het werk van Schmitt en zijn (meer of minder) kritische navolgers te begrijpen en de wetenschappelijke houdbaarheid daarvan te bepalen, maar om vast te stellen wie de vrienden en wie de vijanden van het liberalisme zijn. Zijn lezing van Schmitts werk is dusdanig gepolitiseerd dat een wetenschappelijke beoordeling ervan onmogelijk wordt, terwijl de overtuigingskracht van die politieke lezing juist afhankelijk is van een solide wetenschappelijke beoordeling (maar er dus niet mee samenvalt). Uit het aan Berlin ontleende motto komt naar voren dat het, ter schraging van het eigen verdedigingswerk, noodzakelijk is de vijand goed te

kennen. En of Müller het nu leuk vindt of niet, Schmitt is nu eenmaal een van de belangrijkste tegenstrevers van het liberalisme. Zelfs Mauss, die de autoritaire oplossingen die Schmitt aandraagt scherp afwijst, moet erkennen dat zijn analyse van de door hem opgeworpen problemen nog steeds een 'hoog diagnostisch gehalte' en een 'irriterende actualiteit' hebben. Müller had er dus beter aan gedaan zijn studieobject serieuzer te nemen, en hem niet enkel ter verstrooiing – in de dubbele betekenis van zich ontspannen en uiteendrijven – te lezen.

Bart van Klink (Tilburg)